

EESTI KUNSTIAKADEEMIA
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Maret Kukkur

VABRIKUKOMPLEKS A/S “VISCOSA”

Tööstuse 19, Tööstuse 19a, Kõrgessaare alevik, Hiiumaa Vald, Hiiumaa maakond

2019/2020 õppeaasta

Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täiendkoolituskursuse lõputöö

Hiiumaa 2020

Autorideklaratsioon

Kinnitan, et olen koostanud antud lõputöö iseseisvalt ning seda ei ole kellegi teise poolt varem kaitsmisele esitatud.

Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, olulised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on töös viidatud.

„.....” mail 2020. a.

.....
(allkiri)

Töö vastab kehtivatele nõuetele ja lubatud kaitsmisele:

„.....” mail 2020. a.

SISUKORD

Sissejuhatus.....	4
1. Ajalooline ülevaade.....	7
2. Vabrikukompleks. Materjali kasutus.....	19
2.1. Lihakombinaadi hoone. Materjalid ja tehniline seisukord.....	25
3. Väärtused.....	41
4. Säilitamise ettepanekud.....	43
Kokkuvõte.....	45
Allikad.....	48

SISSEJUHATUS

29.märts 2020

Seoses viiruse covid-19 levikuga on Eesti Vabariigis välja kuulutatud eriolukord. Hiiumaa koos teiste saartega on kuulutatud eriti karmide piirangutega alaks, keelatud on liikumine mandrile ja tagasi, samuti on saare siseselt lubatud liikumine ainult esmavajaduste rahuldamiseks.¹

Katsed intervjuuerida erinevaid inimesi, kel on mälestusi nõukogude perioodil kompleksis töötamise ajast, on nurjunud. Eriolukorras hoiavad inimesed omaette, seega ei jää muud üle kui toetuda enda ja oma perekonna mälestustele, lisaks kasutada kättesaadavaid allikaid ja niivõrd kui rahakott lubab ka riigiarhiivi materjale.

Minu Hiiumaa-elu on suuresti möödunud Viskoosas² ja ma tean juba lapsest saadik, et KALATEHAS oli KOHT, mitte hoone, kus enam vähem kõik alevikus elavad inimesed tööl käisid. Sellise mälu pildi tekkimisele aitas kindlasti kaasa ka see, et territoorium oli suletud, sinna ei pääsenud ilma loata isegi täiskasvanud või siis ainult juhul kui nad olid hankinud loa kelleltki, kes seal töötas. Territoorium oli piiratud aiaga, sissesõiduteel oli tõkkepuu koos valvurite ja spetsiaalse väravavahi hoonega.

Kuna lastel sinna asja ei olnud, siis minu isiklikud mälestused on seotud peamiselt lõhna faktoriga, lisaks kodusse majapidamise sattunud oliiviõli ning etikettideta ja pisut mõlkis kalakonservidega, mis olid absoluutselt kõiki ära tüüdanud.

1. Oliiviõli kanister lapsepõlvest. Autori foto

¹ <https://www.riigiteataja.ee/akt/314032020005>

² aleviku ametlik nimi on Kõrgessaare. Kohalikud elanikud nimetavad aga alevikku järjekindlalt ja endiselt Viskoosaks. Ametlik nimi Kõrgessaare seostub rohkem vaid vallamaja hoonega, mis asub alevikust 2 km kaugusel. Nimi Viskoosa on kasutusel bussi peatuse nimena.

Töö eesmärk on tutvuda, koguda faktilist materjali ning analüüsida kunagise kunstiidivabriku, hilisema kalatehase ja lihakombinaadi tsehhi ajalugu ning ehitisi.

Kui millegagi koos üles kasvada, siis ei tundu see ju eriti tähtis või oluline, see on midagi, mis lihtsalt on kogu aeg kohal ja selliselt muutunud tavaliseks, mitte märgatavaks, igaveseks.

Muidugi olen ma kuulnud räägitavat, et tehas peaks uuesti tööd alustama, et lahtine veetorni ava (uks) on ohtlik, sest kohalikud noored käivad “julgesturnimist” harrastamas, et osad käivad ehitusmaterjali omastamas, et kõik väärtuslik on juba laiali tassitud, et tegemist on unikaalse tööstusarhitektuuri pärliga ja lõpuks: ET MIDAGI PEAKS TEGEMA.

Objekti info:

Vabrikuhoonete kompleks (AS “Viscosa”)³ asub Hiiumaal. Ehisregistri andmetel on kompleksil 2 aadressi: Tööstuse tee 19 ja Tööstuse 19a, Kõrgessaare alevik, Hiiumaa Vald, Hiiu Maakond.

Tööstuse 19 aadressil asuvad hooned:

<u>115008810</u>	Hoone	<i>e n d i n e</i> tootmishoone	Hiiumaakond, 1960 Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Tööstuse tee 19	1	2 875
<u>115008811</u>	Hoone	k a a r h a l l - materjalide ladu	Hiiumaakond, 1980 Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Tööstuse tee 19	1	450

Tööstuse 19a aadressil asuvad hooned:

<u>115011485</u>	Hoone	puukuur	Hiiumaakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1970	1	110
<u>115011480</u>	Hoone	töökoda-ladu- kontor	Hiiumaakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1910	2	1 330
<u>115011482</u>	Hoone	pumbamaja	Hiiumaakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1970	1	32

³ Vabrikompleksi nimekuju esineb väga erinevalt kirjutatuna: Wiscosa, Viskoosa, Viscosa. Hiiumaa Muuseumis asuva säiliku (HKM_4391 A 1382) dokumentidelt leiab lisaks kirillitsale ka ühe prantsuskeelse blanketi, millel on kasutatud nimekuju Viscosa. Kasutan oma töös just seda nimekuju.

<u>115011484</u>	Hoone	toiduõliladu	Hiiu maakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1970	1	144
<u>115011486</u>	Hoone	taaraladu	Hiiu maakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1960	1	138
<u>220378094</u>	Rajatis	valmiv ehitis	Hiiu maakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase			441
<u>115011481</u>	Hoone	mehaanika ladu	Hiiu maakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1950	1	386
<u>115011487</u>	Hoone	alajaam	Hiiu maakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1970	1	76
<u>115011479</u>	Hoone	kalatootmis- preservitsehh- külm	Hiiu maakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1910	2	5 753
<u>115011488</u>	Hoone	generaatorihoone	Hiiu maakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1970	1	136
<u>115011483</u>	Hoone	kütuseoidla	Hiiu maakond, Hiiumaa vald, Kõrgessaare alevik, Kalatehase	1970	1	29

Kuna kompleks on suur ja koosneb paljudest hoonetest, mis osaliselt ehitatud juba hilisemal ajal, kalatööstuse tarbeks, siis keskendun eelkõige kunstiidivabriku aegsetele hoonetele (tabelis boldis) ning materjali käsitleuse osas detailsemalt ühele hoonele(tabelis bold italic).

Ehitisregistri järgi on enamuse kunstiidivabriku hoonete esmaseks kasutuselevõtu aastaks märgitud 1910 (reg. 115011479 kalatootmis-preservitsehh-külm, reg.115011480, töökodaladu-kontor) vaid ühe hoone (reg.115008810 tootmishoone) märgib register kasutuselevõtuaastaks 1960.⁴

⁴ <https://www.ehr.ee/app/w/page?3>

Vabrikukompleks (A/S “Viscosa”) rajati Kõrgessaare mõisa maadele, ei ole mälestis ja on täna eraomandis. Mälestisena on kaitse alla võetud vabrikukompleksi veehoidla kivitammid ja muldvallid.⁵

Kuna hetkel (aastal 2020) on käimas ehtisregistri korrastamine, siis võiks minu tööst olla kasu ehitiste andmete inventariseerimisel: kasutuselevõtu aasta, hoonete tegelik arv jne.

2.Vabrikukompleks asub aleviku südames ja on markeeritud halli ning sinakasrohelisega. Ekraanipilt Ehtisregistri kodulehelt.

1. AJALOOLINE ÜLEVAADE

3. Lõige 1876 aasta kaardilt.

Rahvusraamatukogu kaardikogu:

J.H.Schmidt. Karte von Ehstland : mit den Kreis-, Polizeidistricts- und Guts- Grenzen so wie den Plänen der Städte. 1876⁶

⁵ Kultuurimälestiste riiklik register. Ehitismälestis nr.23418. <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=23418>

⁶ <https://www.digar.ee/arhiiv/et/pildimaterjal/7728>

“Aga kaardil on Hiiumaa nende neljakandiliste timpsaiade sarnane, mida müüakse Tallinna turul. Reigi kohal ajab rand kaugele kahele poole meresse kaks sarve, mis on Kõpu ja Tahkuna neemed. Sääil nende sarvede vahel on tume metsasaar, otsekui muhk härja otsaesisel, ning selle nimi on Kõrgessaare” sellisena kujutab Aino Kallas Hiiumaad ja Kõrgessaaret 17 sajandil oma 1926-l aastal ilmunud romaanis “Reigi Õpetaja”⁷

See romantiline kujundikasutus ilmestab hästi poolsaare ajalugu, siin on rohkem legende kui fakte ja tihtipeale ongi mälestustest või juttudest saanud see mida tänagi veel ajaloona esitatakse.

Eesti Ensüklopeediast: “Kõrgessaaret on esimest korda mainitud 1532 [küla](#) ja [vakusena](#) (Korkeszar) ning 1624 [Jakob De la Gardie](#) asutatud [mõisana](#) Hohenholm.”⁸

Järgnevalt olulisemateks Kõrgessaare mõisaga seotud isikuteks on olnud: krahvinna Stenbock (mõisaomanik aastast 1755), tema poeg Karl Magnus Stenbockile (sai mõisa pärandina oma emalt 1776) ja parun Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg (kes ostis mõisa aastal 1781).⁹ Parun Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg on neist vast kõige kuulsam, legendide järgi asus tema ehitatud valetuletuletorn just siin, poolsaare tipus.

Aastal 1804 mõisteti parun süüdi oma kipperi tapmises ning saadeti Siberisse. Mõis läks üle tema pojale Heinrich Georg Eduard von Ungern-Sternbergile, kes müüs mõisa aastal 1858 krahv Reinhold Andreas Stackelbergile. Krahv Reinhold Andreas Stackelberg pärandas mõisa oma väimehele Evald Aleksander Andreas von Ungern-Sternbergile (Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg pojapoeg), nii, et taas oli mõis Ungern-Sternbergide valduses.

1899 aastal pärib Evald Aleksandri poeg Evald Adam Gustav Paul Konstantin von Ungern-Sternbergi mõisa ja müüb selle kaheksa aasta pärast.

1844

1876

⁷ A.Kallas (1984). *Valitud proosat Friedebert Tuglase tõlkes*. Tallinn: Eesti Raamat

⁸ <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/kõrgessaare2>

⁹ Põllo, H., Telvik, A., Mäeots, E. (2015) *Hiiumaa Loodus Aeg Inimene*. Kärkla: Hiiumaa Teabekapital. lk 353

4. Kõrgessaare mõis ajaloolistel kaartidel. Illustratsioonil vasakpoolne lõige:Rahvusraamatukogu kaardikogu: Johann Heinrich Schmidt. Generalcharte von Ehstland in 2 Blättern. 1844¹⁰. Illustratsiooni parempoolne lõige: Rahvusraamatukogu kaardikogu: J.H.Schmidt. Karte von Ehstland : mit den Kreis-, Polizeidistricts- und Guts-Grenzen so wie den Plänen der Städte. 1876.¹¹

1907¹ aastal ostab Peterburis elav aadlidaam Evgenia Apollovna Bodarevskaja¹² rahalistesse raskustesse sattunud krahvilt, Ewald Adam von Ungern-Sternbergilt, Kõrgessaare mõisa.¹³

Siinkohal on oluline märkida, et mõisa juurde kuulus ka Lauka mõis, ning mõisamaad asusid üle terve Reigi kihelkonna, kokku: 425 tiinu ehk 463 hektarit.¹⁴

Paljudes allikates¹⁵ väidetakse, et aadlidaam oli vaid vari-isik ja tegelikeks mõisaostjateks olid hoopis Belgia, Inglise, Prantsusmaa ja Venemaa kodanikest aktsionäride ettevõtte A/S “Viscosa”, hr. Kogan-Bernsteiniga eesotsas. Sellisena olekski ühe vabriku süünd lihtsalt ja üheselt mõistetav. Tegelikkus on aga pisut segasem, seda enam, et küsimusi tekib rohkem kui vastuseid.

Nimelt kohe peale mõisa omandamist, alustab aadlidaam Evgenia Apollovna Bodarevskaja võlgu olevate rentnike kohtusse kaebamisega¹⁶, mõisa ametimeeste vallandamisega¹⁷ ja kogukonnas harjumuseks saanud käitumisharjumuste muutmisega (läbipääsuväravate

¹⁰ <https://www.digar.ee/arhiiv/et/pildimaterjal/7725>

¹¹ <https://www.digar.ee/arhiiv/et/pildimaterjal/7728>

¹² Rahvusarhiiv, kinnistute register: “Omandab Kõrgessaare ja Lauka koos Laukaga liidetud talumaadega, mis lahutatud Suuremõisast (kõik kokku 40 028 tessatiini), Eugenie, Apolloni (Jevgenia Apollovna) t Bodarevskaja. Ostu väärtus 3 276 800 rubla” säilik: EAA.2840.1.727

¹³ M.Kotta (2009). *Ewald Adam von Ungern-Sternberg Haapsalu linnapea ning Ungru ja Suuremõisa mõisnikuna tema kaasaegsete nägemuses..* Läänemaa Muuseumi Toimetised, XII, 38–70.

¹⁴ Rahvusarhiiv. ERA.4833.1.263

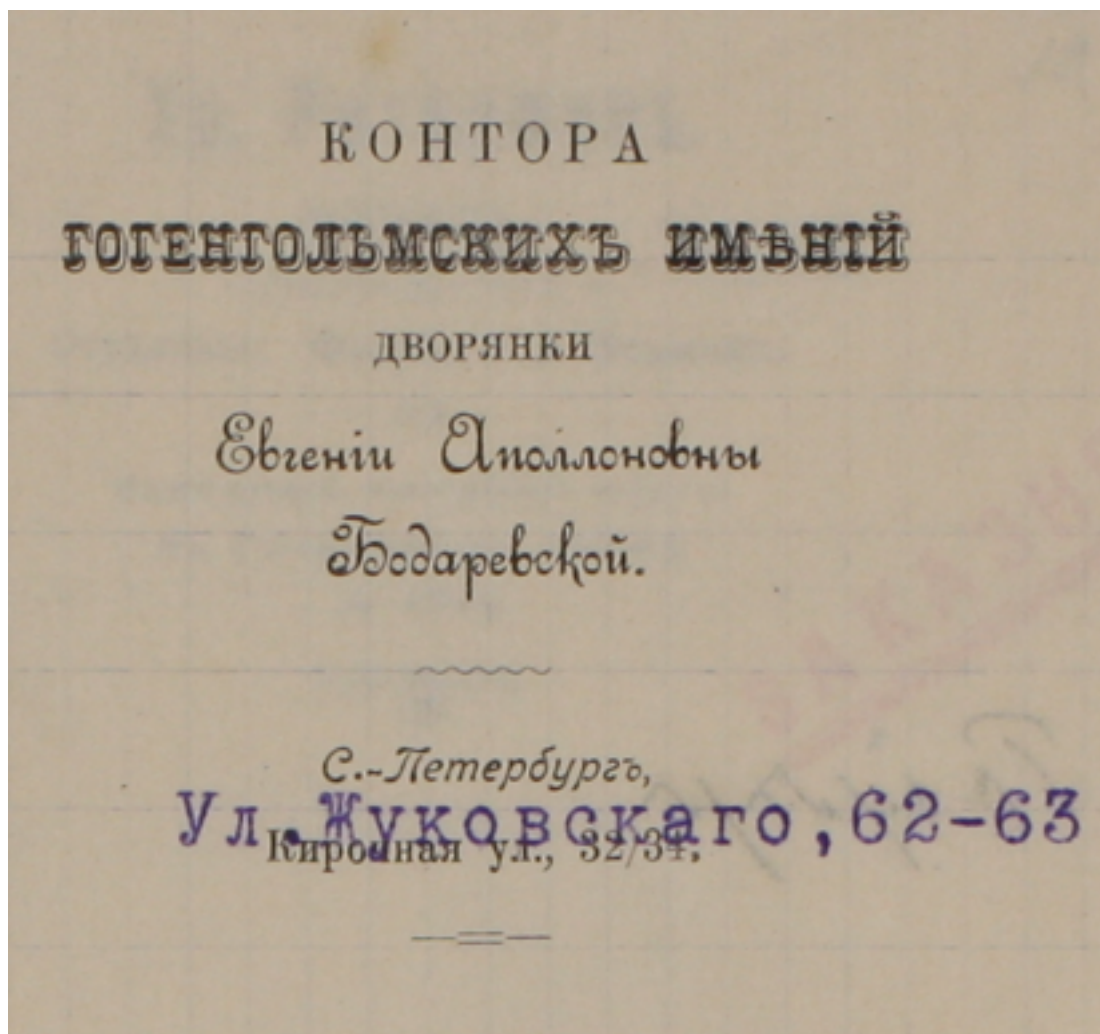
¹⁵ H. Vain (1966) *Mööda Hiiumaad*. Eesti Raamat; E. Vrajer (1971). *Hiiumaa ja Hiidlased*. Toronto ; M. Kauber (1992). *Siin-ja sealpool Maanteed*. Hiiumaa. Olion ; H. Põllo, A. Telvik, E. Mäeots (2015) *Hiiumaa.Loodus. Aeg.Inimene*. MTÜ Hiiumaa Teabekapital; MTÜ Ajaloolised Võtted. Hiiumaa varase elektrifitseerimise ajaloo jäädvustamine ja eksponeerimine; Maret Aron. Kunstsiidivabrik “Viscosa”.1994 Hiiumaa Muuseum HKM _ 4248:7 A 112; August Juursalu. Kunstsiidivabrik Viscosa. Hiiumaa Muuseum HKM _ 3663:4 A 41

¹⁶ Rahvusarhiiv: EAA.2755.1.777; EAA.130.1.454; EAA.130.1.504; EAA.2755.1.344; EAA.2755.1.349; EAA.2755.1.347; EAA.2755.1.346; EAA.2755.1.348; EAA.2755.1.343; EAA.2755.1.345

¹⁷ Rahvusarhiiv: EAA.2755.1.374

sulgemine, kalapüügikohtade sulgemine, jne), samuti varasemalt kehtinud õiguslikest kokkulepetest taganemisega, mis omakorda toovad kaasa kohtuprotsessid¹⁸.

Kõigis toimikutes on hagejana (või ka süüdistatavana) aadlidaam Bodarevskaja, kes siis erinevate kaasustega seondult, on oma Peterburis asuvast Kõrgessaare mõisa peakontorist väljastanud erinevaid volitusi erinevatele isikutele oma kohtuasjadega tegelemiseks.

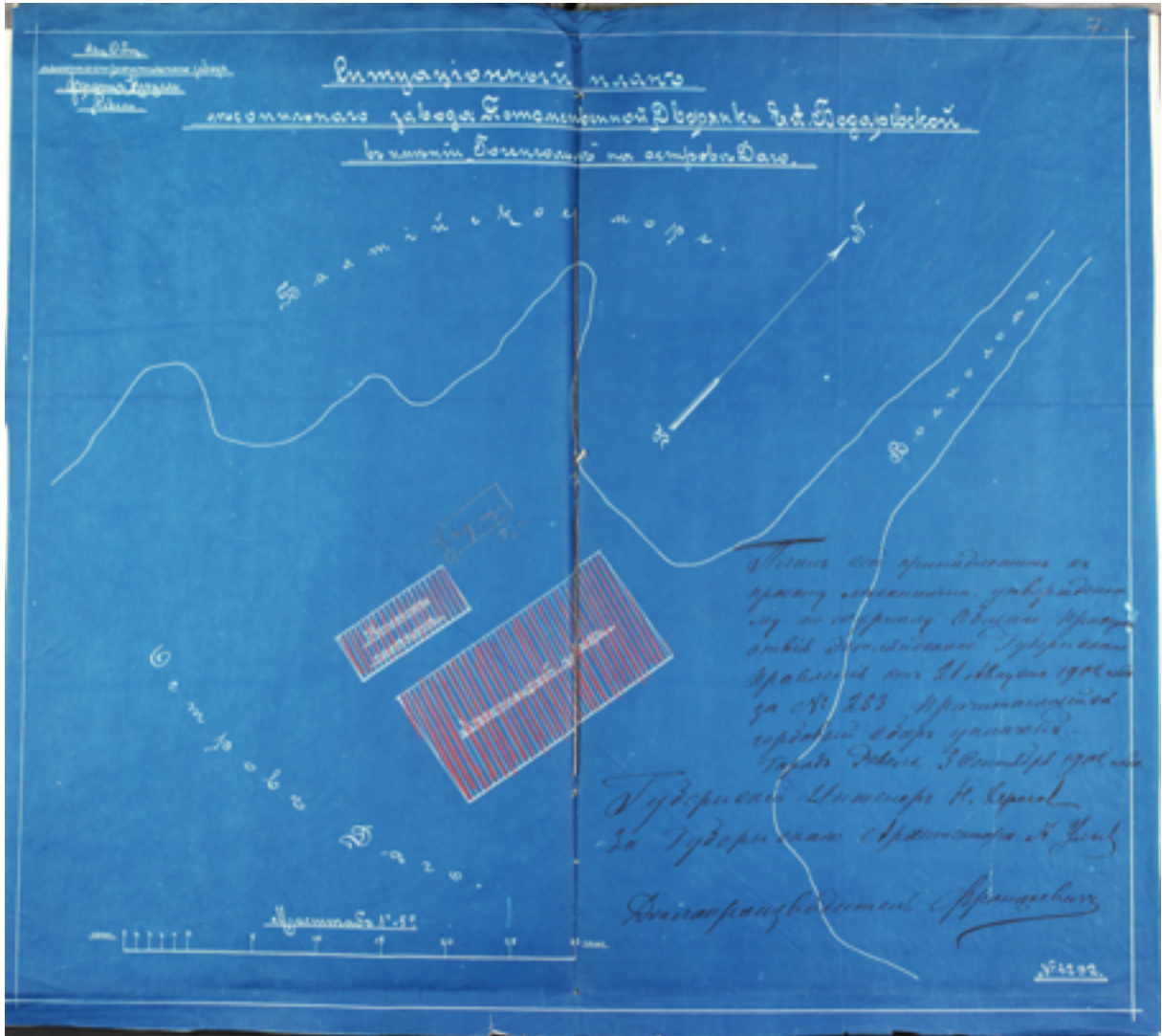

5. Lõige Kõrgessaare Mõisa Peterburis asuva peakontori kirjablanketilt. Lõige võetud säilikus EAA.2113.1.815 asuvalt kirjalt.

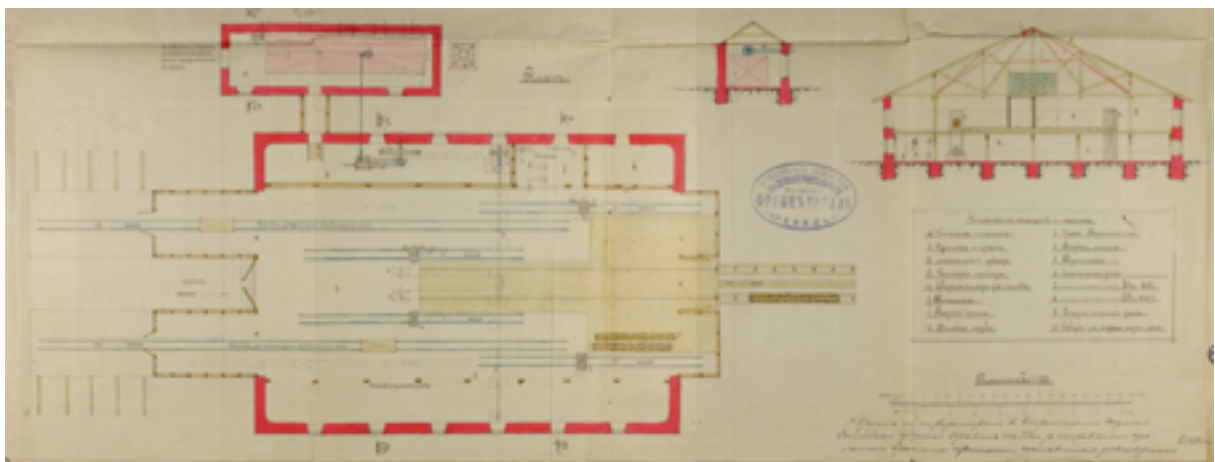
Lisaks eelnevale, on alustatud kohe ka ehitustegevusega. Esimene tootmishoone, mis mõisa rajatakse on saeveski¹⁹ (arvatav asukoht Kõrgessaare sadam) (ill 6) (ill 7)

¹⁸ 1910 esitab Reigi Kirik kahjunõude E.A.Bodarevskaja vastu summale 33'560 rubla, seoses servituudi lepingute rikkumisega. Kohtuprotsess kestab kokku paar aastat, lõpuks sõlmitakse kokkulepe, mis taastab ja annab suured õigused metsa, kalastamise, lubjapõletuse, tasuta liikumise jpm osas lisaks jõutakse ka kokkuleppele kahjusummas.Rahvusarhiiv: EAA.2113.1.815

¹⁹ säilikus EAA.33.3.2632 on 1911 aastal koostatud avaldus, kus märgitakse, et hoone on ehitatud osalt kivist (I korrus) ja osalt puidust (II korrus) kaetud laudadega, sellele lisaks on rajatud kuur, mida asendiplaanil pole ning mis on tuleohtlik. Muus osas on tehas rajatud eeskirjade ja projekti järgi ning võib alustada tööd.

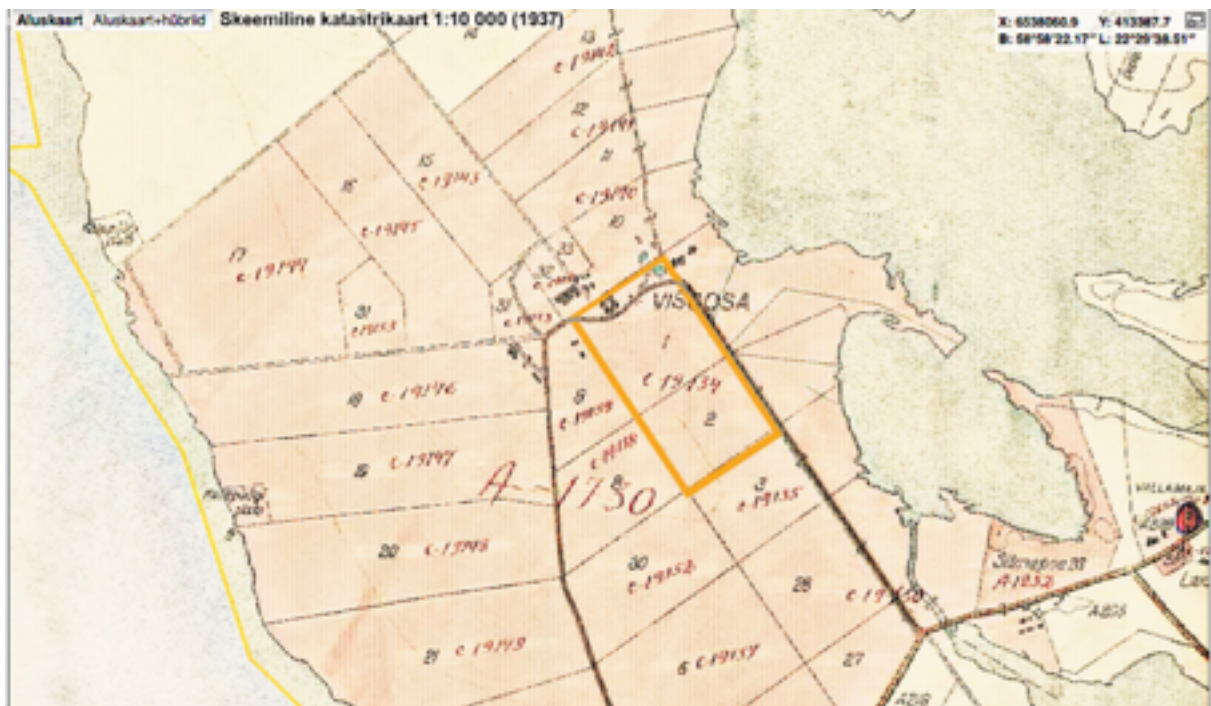

6. Saeveski asendi plaan EAA.33.3.2632

7. Saeveski põhiplaani ja lõige. EAA.33.3.2632

On väheusutav, et aadlidaam ise oleks mõisas viibinud, küll aga on läbi erinevate volitatud isikute ja määratud hoolekannete vähemalt tema nimi jäänud mõisaga seotuks kuni teise maailmasõjani: "...Kuigi esitatud andmete järele ei ole teada täpset Eugenie Bodarevski vanust ja mõne dokumendi järele vanus lahkuminev, siis ei ole kahtlust, et see Eugenie Apolloni tr. Bodarevski, kes 1915 a. ostis maakoha nr.1, kinnistu nr 2478 ja kes Tallinna-Haapsalu Rahukogu poolt 14.mai 1927 sai teadmata äraolijaks tunnustatud, on sama isik, kes nüüd on ilmunud voliniku vann.adv. M.Punga isikus volikirja väljaandmise teel ja taotleb hoolekande äralõpetamist, mida tõendab N.Venemaal väljaantud volikiri, akt 21.oktoober 1937 a., mis viseeritud Eesti saatkonnas Moskvas, Eugenie Apolloni tr.Bodarevski päevapilt ja tunnistaja Max Bangi ülekuulamine....tuleb varandusline hoolekanne lõpetada. 27.september 1940"²⁰(ill 8)

8. Lõige Maaameti 1937 aasta katastri kaardist, kollase ristkülikuga tähistatud maakoht 1. kus asub ka vabrikukompleks. Kahjuks ei oska selgitada maatikil oleva nr-i erinevust kaardil ja kohtutoimikus.²¹

²⁰ Siin leiab ostmise aastana 1915, mis kindlasti ei ole õige, aga see ilmestab suurepäraselt kogu objekti ajalooa seonduvat segaduse sasipundart. Sealt samast: 1940 aastaks on aadlidaamist saanud Evgenia Apolloni tr. Lavrovsky end Bodarevski ERA.4833.1.55

²¹ Maaameti kaardirakendus. Ajaloolised kaardid. Skemaatiline katastrikaart 1937.

A/S VISCOSA.

Jaanuaris 1909 asutatakse inglise-belgia kapitaliga A/S “Viscosa”²². Aktsiaseltsi peakontor asus Peterburis, vabrikud rajatakse üks Moskva lähistele Mytishchi (Мытищи) küllakesse ja teine Kõrgessaare mõisamaadele, Hiiumaale. Aktsiatemüügiga (ill 9) alustatakse aastal 1910 .

9.100 rublane A/S Viscosa aktsia. Autor: DKP64, Wikimedia Commons.

Arhiividokumentide järgi on 1912 aastal toimunud Kõrgessaare mõisast maa eraldamine A/S “Viscosa”le.²³ Veel samal aastal on vabriku projekt saadetud Haapsalu Kreisi juhatajale, ülevaatamiseks, kelle seisukohast nähtub, et vabriku veehoidla on juba valmis ja tekitanud kohalikele elanikele üleujutusega probleeme. Väga mures ollakse ka vabrikus tootmises kasutatava vee sattumisest merre, mille tulemusena kardetakse kalavarude vähenemist. Viimane on kohalike elanike jaoks põhiline sissetulekuallikaks kuna põllumaad on selles

²² [https://ru.wikipedia.org/wiki/Вискоза_\(компания\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Вискоза_(компания))

²³ Rahvusarhiiv EAA.30.9.6555

piirkonnas viletsad. Kõige selle osas, palutakse nüüd omakorda Eestimaa Kubermanguvalitsuse Tervishoiu oskaonna otsust, et dokumendid edasi saata Eestimaa Kubermanguvalitsuse Ehituskomisjonile kinnitamiseks.²⁴

Kahjuks pole õnnestunud leida vabriku projekti, ehitusega seotud dokumentatsiooni, ega ka infot arhitekti²⁵ kohta. Hiiumaa Muuseumis olevas säilikus²⁶ on tehase ehitamisega seotud riigilõivu kviitung dateeringuga 19.detsember 1914.

Kas on võimalik, et tehas valmis vaid 2 aastaga? Kas lühike ehitamiseaeg selgitab madalhoonestuse kasuks otsustamist ajal, mil enamus vabrikohooneid olid siiski mitmekorrulised? Samas pole märke, et lühike ehitusaeg oleks mõjutanud hoonete ehituskvaliteeti. Hoolimata I MS ajal toimunud õhkamistest ja nõukogude perioodil tehtud ümberehitustest on vabrikukompleks suures osas säilinud.

Aastatel 1914 - 1915 on toimunud vabriku sisustamine²⁷: elektritööd, masinate ost, masinate parendamistööd aga ka proovitoodangu andmine.

Kuigi 1913-l aastal on väljastatud elamisluba teahsedirektorile A. Shtrimerile²⁸ (А. Штримеру)

siis kirjavahetusest ilmneb, et hr. Shtrimer on siiski olnud Mytishchi vabriku direktor ja Kõrgessaare vabriku direktoriks on olnud hr. Shestakovski (Шестаковски). Kahe tehase ja peakontori vaheline suhtlus oli tihe, tihti on sattunud Venemaa tehasele tellitud kaup Hiiumaale ja Venemaalt on palutud siis kaup neile edastada nii kiiresti kui võimalik. Lõbustavalt mõjub telegram²⁹, kus Venemaa vabriku direktor teatab Hiiumaa vabriku direktorile: küttepuid ostke Rotterdamist!

10. Mytishchi vabriku juhtkonnahoone.

Foto: <https://elkoziorov.livejournal.com/19181.html>

²⁴ Rahvusarhiiv EAA.31.2.6117

²⁵ Mytishchi tehase arhitektiks on märgitud A.A.Netyksa (Адольф (Иоанн) Адольфович Нетыкса), üks Moskva modernistidest. Allikas: https://ru.wikipedia.org/wiki/Нетыкса,_Адольф_Адольфович

²⁶ НКМ _ 4391 А 1382

²⁷ НКМ _ 4391 А 1382

²⁸ Rahvusarhiiv. EAA.30.9.6969

²⁹ НКМ _ 4391 А 1382

Vabrikute juhtimine, eriti rahaliste otsuste tegemine on toimunud läbi Peterburis asuva aktsiaseltsi peakontori. Näiteks on 28.augustil 1915 aastal saabunud kirjas teatatud, et on edastatud 800 rubla töölistele ja teenistujatele palkade väljamaksmiseks, samas palutakse vähendada kulusid ning koondada nii palju töötajaid kui vähegi võimalik, tööle jätta vaid need inimesed, ilma kellela tõesti pole võimalik toime tulla. Samuti palutakse teada anda II Rekvisitsioonikomisjoni otsustest. Otsuse dokumendid palutakse saata aktsiaseltsi peakontorisse nii kiiresti kui võimalik, tähituna.³⁰

Pole teada millal tehti I Rekvisitsioonikomisjoni otsus, või milline oli mõlema otsuse sisu. Küll aga on sügise lähenedes I Maailmasõjaga seonduv tehase olmesse aina rohkem sekkuv. Kõrgessaare vabrikus hakatakse otsi kokkutõmbama ja vabandades raskete oludega Venemaal (tarneraskused Euroopaga) nõutakse varuosade ja masinajuppide saatmist Mytishchi vabrikusse.

6.september 1915 saadetud kirjast:

Palutakse viivitamatult anda ülevaade vabriku varadest, mis on juba saadetud Haapsallu, hr. Matzonn'i firmasse. Samuti palutakse kiiremas korras hakata vabriku masinatelt maha monteerima väiksemaid osi, laboratooriumi ja ketruskoskaonnast palun pakkige kokku kõik klaasesemed, samuti kõik tagavaraosad. Kuna kujunenud olukorras on võimatu tellida Mytishchi vabrikusse tootmiseks vajalikke osi, siis seepärast soovime kasutada Hiiumaa vabrikus olnud tarvikuid. Raskusi on aga raudtee transpordiga, ning seepärast palume teid saata kõik kergelt ja hästi pakituna esmalt Matzonn'i ärisse, kes siis saadab kauba meile edasi pagasina. Meie tahame, et teie ei saadaks kõike korraga vaid osade kaupa.³¹

Ja juba septembri lõpus, täpsemalt 28.septembril 1915 saadetud kirjas käsib Imperaator Peeter Suure Merekindluse Maafrondi 4 Merebrigaadi Pataljoni komandör alates 1 oktoobrist vabrikus sisse lülitada valgustus ning alustada hoonete kütmist. Kõrgessaare vabriku võtab üle Imperaatorliku Venemaa Armeed.³²

Esimese maailmasõja käigust Hiiumaal oleks siinkohal vast oluline märkida, et saar vallutati sakslaste poolt oktoobris 1917, okupatsioon kestis kuni oktoobrini 1918. Taganev tsaariarmee

³⁰ HKM _ 4391 A 1382

³¹ HKM _ 4391 A 1382

³² HKM _ 4391 A 1382

laskis õhku vabriku läheduses asuva lennukipommide lao, mille tulemusena said kannatada ka vabrikuhooned.³³

Eesti Vabariigi ajal ei toimunud vabrikukompleksis suurt midagi, hooned olid osaliselt purustatud (ill 11). Aastal 1920 on vabrik kinnitatud Eesti Vabariigi omandiks, edasi aga on tekkinud erinevaid vaidlusi omandi osas, mida vast ilmestab kõige paremini Riigiarhiivis oleval säiliku pealdise aastaarvud: Kõrgessaare Vallakohtu akt A/S Viscosa varade hooldamise asjus on alustatud aastal 1928 ja lõpetatud aastal 1941.³⁴

11.A/S "Viscosa" siidivabriku hooned varemeis. Hiiumaa Muuseumi fotokogu. HKM Fp 838:8 F 3561

Järgmisena ilmuvad vabrikuhooned uuesti pildile aastal 1952, kui osa vabrikust võetakse kasutusele Kalakombinaadina, millest 1984 aastal saab "Hiiumaa Kalur" konservitehas³⁵. U-tähe kujulise kompleksi kagu tiiva saab endale Tallinna Liha- ja konservikombinaadi Kõrgessaare

³³ [H.Põllo](#), [A.Telvik](#), [E.Mäeots](#) (2015) *Hiiumaa.Loodus. Aeg.Inimene*. MTÜ Hiiumaa Teabekapital lk 382-387. MTÜ Ajaloolised Võtted. Hiiumaa varase elektrifitseerimise ajaloo jäädvustamine ja eksponeerimine lk12

³⁴ Lisaks ei oska ma kuidagi kommenteerida Rahvusarhiiv kinnistute register märget, et mõis on 1913 müüdud Talurahva Põllupangale. Kas tegemist oli osalise maade müügiga või täpsemalt milliste maade müügiga ei tea. EAA.2840.1.733

³⁵ G.Paomees (1988). *Hiiumaa Kalur*. Tallinn: Eesti Raamat. lk 67

tsehh. Lihakombinaadi tootmisüksus lõpetab oma töö 90-ndate alguses, seevastu Kalakombinaat tegutseb veel 2004 aastani.³⁶

2007-l aastal ostab hooned Oliver Kruuda, kes plaanib avada kompleksis suurejoonelise SPA keskuse³⁷. Keefiri SPA-d haldav AS Rubla teeb kompleksis lammutustöid, aga jõudmata nendega päris ühele poole, lõpeb see arendus pankrotiga. Hoonetekompleksi tänaseks omanikuks on oü Albiost³⁸, kelle plaanidest pole midagi teada.

12. Kõrgessaare Lihakombinaadi kollektiiv (taamal tootmishoone). Foto: <http://korgessaarealgkool.blogspot.com/2012/06/korgessaare-algkooli-1.html>

³⁶ <http://vald.hiiumaa.ee/documents/17721527/27074518/Lisa+4+Kõrgessaare+aleviku+soojusmajanduse+arengukava+2017+-+2027.pdf/53a8f17d-5e39-4377-b415-7c19703d9182>

³⁷ <https://arileht.delfi.ee/news/uudised/kruuda-teeb-hiiumaale-spaa-kunstitempli?id=18248733>

³⁸ <https://www.err.ee/1061319/hiiumaal-suletud-kalatehas-mojutab-endiselt-kohalikku-elu>

13. Keefiri SPA arendus. Pildil S.Liivamägi eskiisprojektiga. Foto: Hiiu Leht³⁹

14. Droonifoto aastast 2018. Autor: [Andres Laanejõe](#) Droonifotod <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=551887245173635&set=gm.1569088019879055&type=3&theater>

³⁹ <http://www.hiuleht.ee/2020/04/hiiumaa-suurinvektoritest-ja-nende-plaanidest/>

2. VABRIKUKOMPLEKS. MATERJALI KASUTUS.

Kunstiidivarbiku hoonetekompleks on tugevas kontrastis sellega kuidas ta paistab ja kuidas ta tegelikult on. Sest see mis on tavaliselt kas puude või majade taga varjus, osutub lähemal vaatlusel ehmatavalt gigantseks linnakuks. Kogu hoonetealune 9958 ruutmeetrit⁴⁰ ei paista kuhugi välja, ei torka silma, ei häiri ja ei tundu kuidagi, vähemalt mitte tema reaalses mahus üldse võimalik olevat! Rohelisel aastaajal varjavad puud igasuguse vaate ja hallil-pruunil aastaajal sulanduvad maakivist müürid maastikku, tõeline kamuflaaž. Võibolla on tõsi, et tegemist oli militaarsel otstarbel rajatud ehitistega ja maskeering maastikku oli läbimõeldud nagu võib lugeda “Hiiumaa varase elektrifitseerimise ajaloo jäädvustamine ja eksponeerimine” tsiteeritud allikast⁴¹, ainult et faktilisele tõestusele siin viited puuduvad ja kõik toetub vaid inimeste mälestustele.

15. Vabrikukompleksi kõige avatuma vaade aleviku ringtee äärest. Vasakul hall-pruun aastaeg ja paremal rohelinel. Fotokollaaz: autori foto, ekraanipilt “Google streeview” lehelt

Vabrikukompleks (ill16) koosneb ühest suurest u-kujuliselt asetsevast hoonetegrupist, mille keskteljest edelasse jääb veel üks eraldiseisev hoone koos veetroniga. Kuna hoonetegrupp on üksteise külge ehitatud, võib kergesti tekkida mälupilt ühest suurest ehitisest, vaadates aga näiteks erinevaid aerofotosid, on erinevad hooned siiski hästi tuvastatavad. (ill17). Kasutatada olnud materjali põhjal ei saa identifitseerida erinevate hoonete ehitusjärget otstarvet, küll on aga teada, et kompleksis asus: laboratoorium, ketrusaal, tööliste tualettruum,

⁴⁰ 2008. “Keefiri Spa oü amortiseerunud hoonete lammutusprojekt” Hiiumaa Vald

⁴¹ Tsitaat uurimusest “Hiiumaa varase elektrifitseerimise ajaloo jäädvustamine ja eksponeerimine”: Võib arvata, et tselluloosivabrikute ehitamine teenis ühtlasi sõjatööstuslikku eesmärki. Eriti on see oletus maksev „Viscosa” suhtes. Nii ehitati vabrik laialdasel maa-alal ühekorruselisena, kuigi mitmekorruseline oleks tulnud odavam nii ehitamisel kui eksploateerimisel. Ilmselt arvestati madalas hoones vähemat kahju plahvatuse puhul. Nagu mainis endine vabriku hooldaja J. Paulin, olevat kord vabrikut külastanud asjatundja, kes juhtinud tema tähelepanu laagripesadele ja muudele seadeldistele, mis olevat liigsed siidivabrikule, kuid võimaldavat vabriku kiiret üleviimist sõjatehaseks. Koostanud MTÜ Ajaloolised Võtted.

<http://www.kogu.hiiumaa.ee/uploads/adminFiles/projektid/Hiiumaa%20varase%20elektrifitseerimise%20ajaloo%20jäädvustamine%20ja%20eksponeerimine.pdf>

katlamaja (elekter, keskküte), ladu, kontor.⁴²

16. Vaade vabrikukompleksile põhja-lõuna teljelt. Foto Katrin Laan 2012. FB grupp "Ajalooline Hiiumaa"

17. Ekraanipilt Maa-ameti Fotoladu kaardirakendus 1974

⁴² "tööliste väljakäigu koht oli juba omaette vabrik". Maret Anton. Kunstsiidivabrik Viscosa. 1994. Hiiumaa Muuseumi käsikirjade kogu. HKM _ 4248:7 A 112

18. Ekraanipilt. Vabrikukompleksi erinevate hoonete katused üle joonistatud, nummerdatud. Maa-ameti Fotoladu kaardirakendus 1974.

1928 aastal koostatud inventeerimisaktis on pildil (ill18) näha olevate hoonete 1-8 kohta märgitud, et tegemist on vabrikuhoonetega ja hoone 9 on masina- ning katlamaja. Ülesloetletud on veel veetorn 10 (mille tänane kehand on nõukogude aegne) ja väljakäikude varemeid (asukoht teadmata).

Nõukogude ajal töötanud kalatehase ja lihakombinmaadi hoonete funktsiooni järgnev:

1. Külkhoone
2. Sulatushoone (külmutatud toorme sulatamine)
- 3-4. Kontor, riietusruumid, saal, sõõkla, baar
5. Kalatsehki konserviliiniga, suitsutus, autoklaav.
6. Laod, raamatupidamine, reguleerijad, masinaseadistajad.
7. Valmistoodangu ladu
8. Lihakombinaat
9. Metallitöökoda. materjali ladu

Läbi hoonete 5-7 oli konservide transpordiliin. Tühjad karbid sisse ja valmistoodang välja.⁴³

⁴³ Autori perekonna mälestused

Vabrikukompleksi materjalikasutusest 1928 aastal koostatud inventaariseerimise akti⁴⁴ järgi:

Vabrikuhooned on 1-8 (ill.18 ja ill19)

Hooned 2,3,4,6 on kahekordsed. Hooned 1,5,7,8 ühekordsed.

*Seinad raudkivist- paksus 900 mm. Korral 50%

*Põrandad osalt tsement, osalt asfalt. Korral 30 %

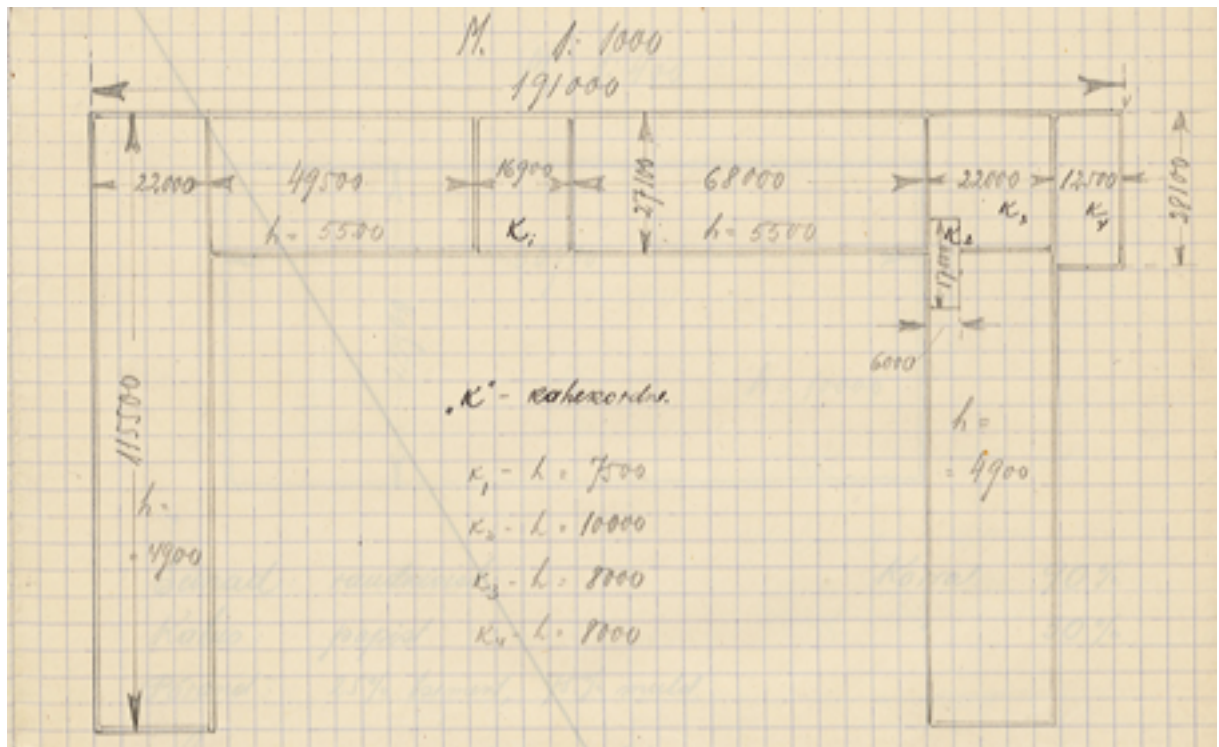
*Katus (ühtlasi lagi) raudbetoon, rabamuld peal ja laudade ning papiga pealt kaetud. Korral 25%

*Uksed 79 tk (osalt ainult raamid, osalt uksed ees)

*Aknad 149 (osalt laudadega kinni löödud, osalt katkiste raamidega)

*Trepid. Teise korra peal: 3

*Vaheseinu 10

19. Hoonete 1-8 gabariitmõtudega plaan 1928 inventaariseerimise aktist. ERA.4833.1.263

Vabriku masina- ja katlamaja, hoone nr.9 (ill18, ill20)

*Seinad raudkivist. Korral 90%

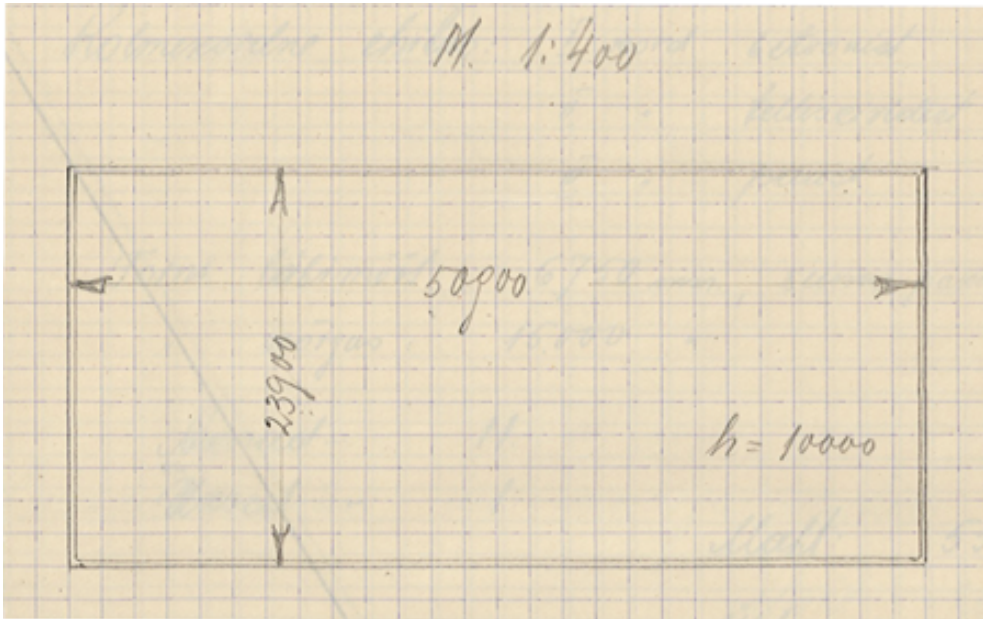
*Katus papist. Korral 30 %

*Põrand: 25% tsement, 75% muld.

*Aknad 27 (klaasideta)

*Uksed 2

⁴⁴ Rahvusarhiiv. ERA.4833.1.263

20. Hoonete 9 gabariitmõõtudega plaan 1928 inventaariseerimise aktist. ERA.4833.1.263

Veepagi torn, hoone nr.10 (ill 18)

Kolmekordne ehitus: I kord betoonist

II kord telliskividest

III kord puust

Torni läbimõõt 6750 mm, seinapaksus 800 mm, kõrgus 15000mm. Aknad 11. Uksed 1.

Maht 532 kuupmeetrit. Üldkorral 60%.

Vabriku väljakäigukoha varemed (asukoht teadmata).

Seinad paekivist - paksus 500 mm. Üldpikkus 28,7 meetrit. Kõrgus 4 meetrit. Maht 57 kuupmeetrit. Üldkorral 5%.

2020 kevadel toimunud ringkäikude jooksul tekkis otsus, et detailsema materjalikäsitletuse võiks anda siiski ainult kompleksi ühele hoonele, kuna kogu vabrikuhoonete kokku ehitatud hoonetegrupi (115 m x 191 m) analüüs võtaks liiga palju aega ja ei mahuks kuidagi etteantud aja raamidesse.

Üldsõnaliselt:

Hoonete müürid on laotud maakivist (välisseinas rombid (ill21), siseseinas ümarad maakivid).

Vahelaed, katused, katusekarniis on kohapeal valatud moniliit-raudbetoonist, toetudes raudbetoonpostidele, vaheseinad on erinevatel hoonetel kas paekivist või maakivist. Avad on olnud ääristatud punase tellisega (ill22), mida nõukogude perioodil parandatud silikaat-

tellistega. Katusekate on tõrvapapp. Hoonetes on olnud juba valmimisjärgselt elekter, vesi ja keskküte. Hoonetel on betoonpõrandad, mis arvatavalt on kõik nõukogude perioodist.

21. Välismüüri diagonaalne maakiviladu. Hoone 8.
Autori foto

22. Dekoratiivselt laotud aknaava. Hoone 6. Autori
foto

2.1. LIHAKOMBINAAT (HOONE NR.8). MATERJALID JA TEHNILINE SEISUKORD.

23. Hoone nr. 8 asend ülejäänud vabrikukompleksi suhtes on markeeritud sinisega. Hoone asub ilmakaarte suhtes kirde-edela suunal, tagades selliselt päevvalguse maksimaalse kasutuse. Edelasse jääb hooneotsafassad.

Maa-ameti Fotoladu kaardirakendus 1974. Autori joonustus.

24. Hoone asetus vabrikukompleksi suhtes markeeritud sinisega. Vabrikukompleksi fassaadi vaade. Dagopen. 2008⁴⁵

Hoone arvatav ehitusaeg on 1912-1914, hilisem ümberehituse aeg 1950-ndate lõpp. Hoone esmane funktsioon teadmata. Peale teist maailmasõda, aastal 1960⁴⁶ alustas hoones tööd Tallinna Liha- ja konservikombinaadi Kõrgessaare tsehh. Rahavapärase nimetatud ka lihtsalt Lihakombinaadiks.

Tegemist on tagasihoidliku, ent samas kummastavalt elegantset mõju omava tsaariagse industriaalehitisega. Vormiliselt historitsistlik, materjalikasutusest (maakivi, punane tellis, monoliitne raudbetoon) tulenev mõju pigem isegi moderne. Samast perioodist pärit

⁴⁵ Kõrgessaare kalatööstuse hoonetekompleksi mõõdistamine. Töö nr.08-05. Dagopen 2008

⁴⁶ https://register.muinas.ee/ftp/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0011779.pdf lk 28

maakivihoonetega võrreldes, on siine maakivikasutus siiski erandlik ja ka erakordne. Hoone säilinud originaalosaladel on hästi näha hoone⁴⁷ ehitamise kõrge kvaliteet.

Välismüürides kasutatud maakivid on tahutud ristkülikuteks, suhteliselt ühes mõõdus ja müüri laotud diagonaalselt (ill25), nii, et kaugemalt vaadates jääb mulje rombikujulistest graniitkividest. Välismüüris kasutatud maakivide puhul võib tajuda püüdlust presenteerida maakivi kui industriaalselt toodetud graniidist kvaadrid. Tädisseinana laotud müürid on 90 cm⁴⁸ paksud. Kui hoone väliskülje kividega on vaeva nähtud, siis siseruumides näha olevad maakivid on laotud kvaliteetselt kuid tavapärasest horisontaalset joont hoides (ill26). Hoone müürid on esimese maailmasõja käigus toimunud laskemoonalao plahvatuses⁴⁹ kannatada saanud, hilisemast perioodist pärit müüriparandustel on valdavalt kasutatud silikaattellist ning sellisena hästi originaalset hästi eristatav. (ill27) Lisaks eelnevale, on müürid kannatada saanud ka 2008 aastal toimunud uusarenduse käigus⁵⁰. Lammutustööde projektis ette nähtud seinte puhastamine liivapritsi⁵¹ jõuti lõpule viia, mille tagajärjel matistusid müürikivid ning vuugivahede väljapesemise tulemusena hoogustus lagunemine veelgi. (ill28)

25. Fragmendid välismüüri diagonaalsest kivilaost. (vasakul hoone nr.8 fassaad, paremal hoone nr.9 külg)
Autori foto

⁴⁷ Kõik vabrikukompleksi hooned on ehitatud samasuguse kõrge kvaliteediga

⁴⁸ Sama paksuse annab nii 1928 aasta inventariseerimine kui ka Dagopen'i mõõdistusprojekt.

⁴⁹ https://register.muinas.ee/ftp/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0011779.pdf lk 27

⁵⁰ Keefiri Spa OÜ Amortiseerunud hoonete lammutusprojekt 2007. Hiiumaa Vald

⁵¹ Urmas Voolma mälestused lammutustöödel tehtud toimingutest.

26. Fragment sisemüüri horisontaalsest kivilaost. Autori foto

27. Nõukogude perioodil tehtud müüriparandus
Autori foto

28. Parempoolne foto on tehtud enne liivapritsi kasutamist 2002 aastal, vasakpoolne foto 2020 täpselt samast kohast, hoone nr.8 külgmüürist. Vasakpoolne on Autori foto, parempoolne Urmas Voolma, Dagopen, 2002

Fassaad.

Hoone fassadiks (ill 29) on kirdesse jääv otsasein, mida kaunistab tagasihoidlik ent elegante dekoor: eenduv sokkel, kvaadritega nurgapostid, punastest tellist dekoratiivsed avad ning kitsas, profileeritud betoonist valatud karniis.

29. Hoone otsafassaad. Autori foto

Fassaadi kunagi kaunistanud paekivist kvaadritega nurgapostidest on tänaseks säilinud vaid mõned üksikud kivid. Ringkäigul kive uurides peab ütlema, et ka need, mis täna veel alles, on äärmiselt halvas olukorras, õrnalt näpuga puudutades pudisevad väikesteks tükkideks. Nõukogude perioodil on nurgapostid suuremas mahus uuesti üles laotud silikaattellistest, mis tänaseks ühest nurgast on maha kukkunud.

30. Paekivist kvaader. Autori foto

31. Madal fassaadi sokkel on eenduv, laotud 2-e realiselt horisontaalselt (muu osa müürist diagonaalis). Siin fotol on näha veel aknaaluste 3-s horisontaalne müüri. Autori foto

Fassaadi ilmestavad neli suurt akent, pole teada kas originaalis on need olnud kandilised või kaarjad. Toetudes siseruumist näha olevale, on kindel, et algselt olid kõik avad laotud punasest tellisest ja jällegi pole selge kas dekoratiivsed punased avad olid üle krohvitud ja toonilt sarnased küljepostidega või oli fassaadil näha 3-e eri toonis ehituskivi.

Kui oletada, et eksponeeritud olid kõik ehituskivid oma loomulikus väljanägemises, võib vaid ette kujutada kui moodne ja võibolla ka pisut slaavilik oli hoone välisilme.

Fassaadi vast kõige ilmekamaks osaks on betoonist valatud karniis, mis rõhutab kolmnurkse otsaviilu dünaamikat.

32. Foto hoone otsafassaadist.
Urmas Voolma, Dagopen, 2002

Külgseinad ja tagumine otsasein.

Hoone külgseinad on dekoorita, üksnes lõputu kordusena kulgeva akende reaga. Hoone seest on näha, et aknad paiknevad laetalade vahel, sümmeetriliselt. Kas ehitusjärgselt võis olla hoone pikikülgedel ka mõni uks nõuab pisut pikemat uuringut. Igal juhul on nõukogude perioodist nii kinnilaotud avasid kui ka juurde tekkinud ukseavasid.

Ehitusjärgselt on tuvastatav ukseava hoone tagaosas. Tagumises otsas pole eenduvat soklit, küll aga võib leida jälgi müüriiga samas tasapinnas olnud paekivist nurkadest.

33. Hoone külgsein (kompleksi väliskülg). Vertikaal pildil on nõukogude ajal ümberehitatud veetorn, mis asub kompleksi siseõues. Autori foto

34. Aknaavade asetus vaade seest. Autori foto

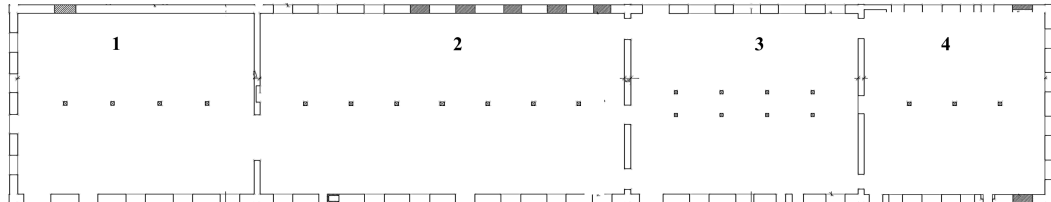
35. Vasakpoolne pilt: hoone taga, otsaseinas veel tuvastatav algselt pækivist kvaadritega olnud nurk.
Parempoolne pilt: fragment samast nurgast. Autori foto

36. Hoone tagakülje otsaseinas on seespoolt tuvastatav originaalne ukseava, kahjuks aga on sein ise üsna lagunenud ja ümberehituste käigus ka suures osas oma originaalse ilme kaotanud. Autori foto

Hoone on 115,53 meetrit pikk ja 21,83 meetrit lai, kõrgusega 4,10-6,40m⁵².

Ehitise sisemine struktuur on jaotatud neljaks, jälgides katusekonstruktsioone ja vaheseinu võiks isegi öelda, et hoone koosneb neljast erinevast ehitisest, mida omavahel ühendavad välismüürid.

37. Autori eskiis hoone põhiplaanilt, Dagopeni mõõdistusprojekti järgi. Numeratsioon tagant fassaadi poole.

Ruumide vaheseinad on laotud paekivist, ümberehituste käigus on avade asukohta ja suurust muudetud, kuid võib oletada, et ukseavad on asunud paralleelselt, mõlemal pool, välisseinte läheduses.

38. Vahesein pildistatud ruumist 3 suunaga ruumile 4. Autori foto

⁵² Kõrgessaare kalatööstuse hoonetekompleksi mõõdistamine. Töö nr.08-05. Dagopen 2008

39. Vahesein pildistatud ruumist 3 suunaga ruumile 2. Autori foto

Nagu eelnevalt kirjeldatud välismüüride puhul, nii ka vaheseinad on laotud suurepärase käsitööoskusega ja on isegi päris heas korras. Nende paksus varieerub: 4-3 ruumi vahel 67 cm; 3-2 ruumi vahel 72 cm; 2-1 ruumi vahel 65 cm.⁵³

Imetlusväärseks mõjuvad puhta vuugiga punastest tellistest dekoratiivlattu ukse- ja aknaavada ümber, samuti on müüris veel säilinud sisse laotud lengikohti.

40. Autori kollaaž. Fragment paekivist vaheseinast. Fragment punase tellise puhtast vuugist 1 ruumi aknaavas.

⁵³ Kõrgessaare kalatööstuse hoonetekompleksi mõõdistamine. Töö nr.08-05. Dagopen 2008

41. Autori kollaaž. 2 ja 3 ruumi vaheseina sisse laotud ukseleengist.

42. L markeeringuga tellis. Autori foto

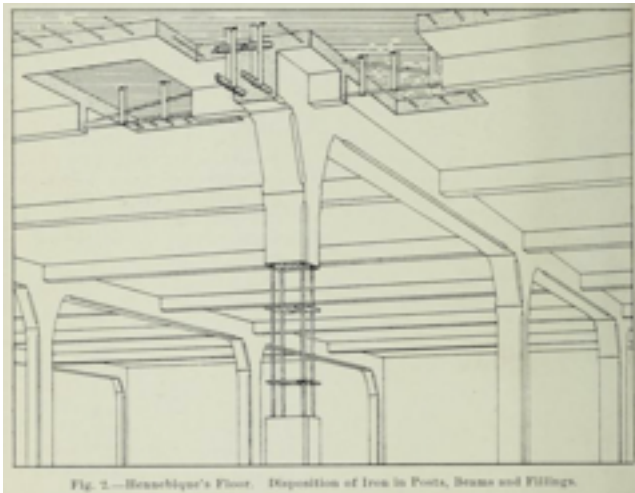
43. Detail 3 ja 4 ruumi vahel asuvast ukseavast. Autori foto

Raske öelda, kas ruumid oli tehase valmides krohvitud või muul viisil dekoreeritud. Ringkäikude ajal hakkas silma vaid üks kihistusi pakkuv aknalaud (ill44-45)

44-45. Detail 1 ruumi aknalaust. Vaade pealt ja eest. Autori foto

Kui hoone seintes on kasutatud traditsioonilisi ehituskive: maakivi, paekivi, telliseid, siis hoone laekonstruktsioon ja katus on omamoodi kummardus ehitusaegsele innovatsioonile. Tegemist on kohapeal valatud monoliitse raudbetoonkonstruktsiooniga, järgides prantslase François Hennebique'i patenteeritud süsteemi (ill 46-48). Fotodelt on hästi näha enne betoonivalu paigaldatud puidust karkassi jäljed (ill 49), mis ilmselgelt selgitab ajaloolises osas käsitletud saekaatri vajadust ja seost hilisema vabrikukompleksi ehitusega.

46. Joonis Hennebique süsteemist⁵⁴

47. Vaade vabrikuhoone laele. Autori foto

48. Detail vabriku laekonstruktsioonist.. Autori foto, töödeldud.

⁵⁴ illustratsioon Hennebique kataloogist, allikas: <http://prefabricate.blogspot.com/2019/08/prefabrication-experiments-201-master.html>

49. Laudise jäljed betoonil. Autori foto

Kui ruumis 1,2,4 hoolimata ruumide pisut erinevast pikkusest on lae/katuse konstruktsioon sarnane: keset ruumi jookseb kandvate postide rivi. Siis ruumis 3 on poste 2 paari, ka katusetarind väljast vaadatuna on teiste katuste suhtes kõrgem.

50-51. Ruum 3 . Autori foto

Kandvate tugipostide mõõdud erinevad pisut ruumide kaupa⁵⁵:

Esimeses ruumis on 4 ruudukujulise põhiplaaniga kandvat posti, mille külje mõõt on 40 cm.

Teises ruumis on 7 kandvat ruudukujulise põhiplaaniga posti, millede mõõdud jällegi erinevad üksteisest, esimene 35 cm, teine-kolmas 40 cm, neljas 50 cm ja kuues-kaheksas jälle 40 cm

Kolmandas ruumis on 4 kahest postipaari, külje mõõduga 35 cm

Neljandas ruumis on 3 ruudukujulise põhiplaaniga kandvat posti, mille külje mõõt on 39 cm.

Kõikide ruumide vaheseinad ulatuvad katusepinnast pisut kõrgemale, liigendades selliselt 115 m pikkuse katusepinna. Kogu hoone katus on olnud algselt kaetud papiga⁵⁶, mis ilmselt oli tõrvatud. Tõrvajälgede järgi karniisil ja isegi sokli kividel võib oletada, et ka nõukogude perioodil on katusekatte materjaliks olnud tõrvapapp. Praegu on vaheseinte katusest väljaulatuvad osad kaetud plekiga.

52. Hoone otsafassaadi katusetarindil on näha nii tõrvajäled kui ka plekk. Autori foto

⁵⁵ Kõrgessaare kalatööstuse hoonetekompleksi mõõdistamine. Töö nr.08-05. Dagopen 2008

⁵⁶ Rahvusarhiiv. ERA.4833.1.263

53. Tõrvajäljed hoone otsafassadi soklikivil. Autori foto

Vabrikuhoone põrandate kohta on raske midagi öelda. Osalt on nad hetkel kaetud ehitusjäätmete ja muu prahiga. Aga ka puhastatutena nõuaks originaalpõrandate tuvastamine ilmselt sekkuvaid uuringuid, kuna on ilmselge, et töötav lihakombinaat vajab oma tööks sobivaid põrandapindu.

54. Lihakombinaadi ajal olid enamused põrandaid kaetud kahhelplaatidega. Pildil fragment teise ruumi põrandast. Autori foto

Hoone tehniline seisukord on halb. Monoliitbetoonist lae/ katusekonstruktsioonide sarrused on paljudest kohtadest näha ja üsna korrodeerunud (ill45). Kuna hoone on keskkonnamõjudele avatud (puuduvad aknad, ukсед, lisaks lahtised avad katuses) siis on müüridel näha niiskuskahjustusi. Ilmselt on katusekonstruktsiooni ja müüride vahel ka mingeid kummalisi “taskuid”, kuhu koguneb vesi.⁵⁷

55. Niiskuskahjustused ruumis 1, seintel ja laes. Autori foto

56. Detail ruumi 1 laest. Autori foto

⁵⁷ ringkäikude ajal oli ilm ilus ja ka eelnevatel päevadel polnud sadanud, aga osad müüridest olid täiesti märjad ja näha oli, et kuskilt tilgub vett juurde

57. Laetalade roostetanud sarrused. Autori foto

3. VÄÄRTUSED

Väärtuste üleslugemisel ei ole olemas pingerida. Proovin neid käsitleda alustades suuremast ruumilisest kontseptsioonist liikudes väiksemate detailideni, lõpetades emotsioone ja mälu kandvatega.

Kui vaadata vanu kaarte on selgelt näha, et vabrikukompleksi rajamine ei lõhkunud vaid hoopis kinnistas juba väljakujunenud mõisakeskuse infrastruktuuri. Poolsaart läbiv tee nagu ka sadamasse kulgev tee on täna sama nagu oli pea nelisada aastat⁵⁸ tagasi. Säilitades selliselt meile maastikus näha oleva palju pikema ajaloo, kui võibolla senini teadvustatud on. Samuti järgib vabrikukompleksi asend ilmakaarte suhtes juba varasemate mõisahoonete asendit kirde-edela suunal ja selliselt on jätkunud aleviku kujunemine ka läbi nõukogude aja.

⁵⁸ https://register.muinas.ee/ftp/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0011779.pdf lk 7

Rajati 325 meetri pikkune puidust sadamasild⁵⁹, veehoidla koos keerulise tammide ning vallide süsteemiga⁶⁰ ja loomulikult ka vabrikukompleks ise. Endised mõisahooned olid osaliselt juba kasutusel tööliste elamutena, plaanis oli laiendada nii vabrikukompleksi kui ka tööliste mõeldud elamuid.⁶¹ ja ehkki pole säilinud ühtegi poolsaare “detailplaneeringut” oli vabrikukompleks koos vajaliku infrastruktuuriga loonud aluse urbanistlikuma aleviku tekkeks. See omakorda illustreerib ilmekalt kui oluline on ehitustegevuse juures suurema pildi nägemine, samaaegselt ajaloo säilitamine ja tuleviku kujundamine nagu see Viskoosa / Kõrgessaarega juhtunud on.

Arhitektuuriliselt on vabrikukompleksi puhul tegemist kahele erinevale keskkonnale omase materjalikäsitluse sümbioosiga: maapiirkonnas levinud maakivi kasutus, koos urbanistlikku keskkonda sobituva monoliitse raudbetooniga. Harjumuspäraselt justkui vastandlikena käsitletud ehitusmaterjalide kooskasutusest sünnib kummastav tervik, Eesti kontekstis haruldane tootmishoonete kompleks. Siia lisandub veel tänapäeval palju räägitud maapiirkonda sobivaks peetav madalhoonestus. Kas madalhoonestuse kasuks otsustamine oli läbimõeldud või sündinud juhusest, ei saa me ilmselt kunagi teada. Lõpptulemuseks on aga keskkonda sobituv, tagasihoidlik ent samas elegantne vabrikukompleks.

Kogu kompleksil on väga tugev sentimentaalne ja mälu hoidev väärtus: märk ajast mil tootmine oli väärtustatud, töökoht ja kodu kõrvuti ning millest omakorda tekkis tugev kogukonna tunne ning võimalus rääkida MEIE vormis⁶²: meie kalatehas, meie toodang, meie edu jne. On kummaline mõelda, et kui kalatehas oli omas ajas innovatiivne ja geograafiliselt laia haardega, siis nii oli seda ka juba kunstiivfabrik ise. Justkui oleks hoonete rajamisega üle ajatelje peegeldatud ka eduka toimimise saladus, avatud maailmavaade.

Ja lõpuks, esteetiliselt kõrgel tasemel teostatud vabrikukompleks kui meisterlikku ehitustöö näidis.

⁵⁹ Täpset sadamsilla ehitamise aastat pole õnnestunud välja selgitada, aga 1927 aasta kirjelduse järgi oli: “Sadama sild ja muul on vanad ja lagunened”, siis võib arvata, et see rajati ühena vabrikuehitistest. J.Mey (1927). *Eesti loots.Meresõidu ja lootsiasjanduse käsiraamat*. lk 104

⁶⁰ MTÜ Ajaloolised Võtted. *Hiiu- ja Saaremaa varase elektrifitseerimise ajaloo jäädvustamine ja eksponeerimine*

⁶¹ https://register.muinas.ee/ftp/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0011779.pdf lk 26

⁶² Nii mõtleb palju kalatehasega seotud inimesi, aga ilmselt ka kõigi teiste endiste tööstuspiirkondade elanikud: Meie AU ja UHKUS "Hiiu Kaluri" kolhoosi kalatehas https://www.facebook.com/search/top/?q=andres%20laanejõe%20hiiu%20kalur&epa=SEARCH_BOX

4. SÄILITAMISE ETTEPANEKUD

Mis temast siis saab?:

1. Kõrgessaare tehnopark ja sadama ümbruse lähiala tööstusala⁶³
2. Läänemere Teadmuskus⁶⁴
3. Spaa- hotell⁶⁵
4. Eesti Kaitsevägele, et õppida linnasõja tarkusi?⁶⁶
5. Paintballikeskus⁶⁷
6. Tankla⁶⁸
7. Loomakeskus⁶⁹

Või ikkagi tootmine, kus on oluline pika ja katkematu tootmisliini ära mahutamise? Või saaks mõni pealinnas asuv muuseum (näiteks meremuuseum) siia rajada filiaali suurtele eksponaatidele? Äkki hoopis ladu? Või miski tänapäeval nii vajalik serveriruum? Sellist nimekirja võiks jätkata lõputult, aga oluliseim kõigest eelnevast on vast ikkagi see, et sellist kompleksi peab konkreetselt kellelegi vaja olema⁷⁰, just nii nagu see AS “Viscosa”¹ vajadusest sündis.

Kuna hoonetekompleks on juba olemas, siis peaks avalik tähelepanu olema hoopis sellel kuidas seda niikaua säilitada, et jõuaks selle õige ja tegusa omaniku ära oodata.

Esmane töö tuleks teha vabrikukompleksi ala puhastamisega. Alustada võiks müüritisele liiga lähedal, katusel ja osalt juba ka müüritises kasvava võsa eemaldamisega (ill58). Hoonete müüritistelt mahakukkunud ehituskivid võiks puhastada ja ladustada, et hilisematel taastamistöodel oleks neid võimalik kasutada, hetkel on osadest neist juba moodustunud muldkatttega künkakesed.

⁶³ Hiiumaa valla Arengukava 2035+

⁶⁴ Kõrgessaare vallavalitsus, mereakadeemia ja tehnikaülikooli meresüsteemide instituut sõlmisid koostööleppe Läänemere teadmuskuse rajamiseks Kõrgessaare alevikku. Postimees 10.10.2010 Lisaks on olemas detailplaneering <https://eb.ee/et/constructions/33163>

⁶⁵ <http://www.oh tuleht.ee/.../kruuda-lubab-hiiu...>

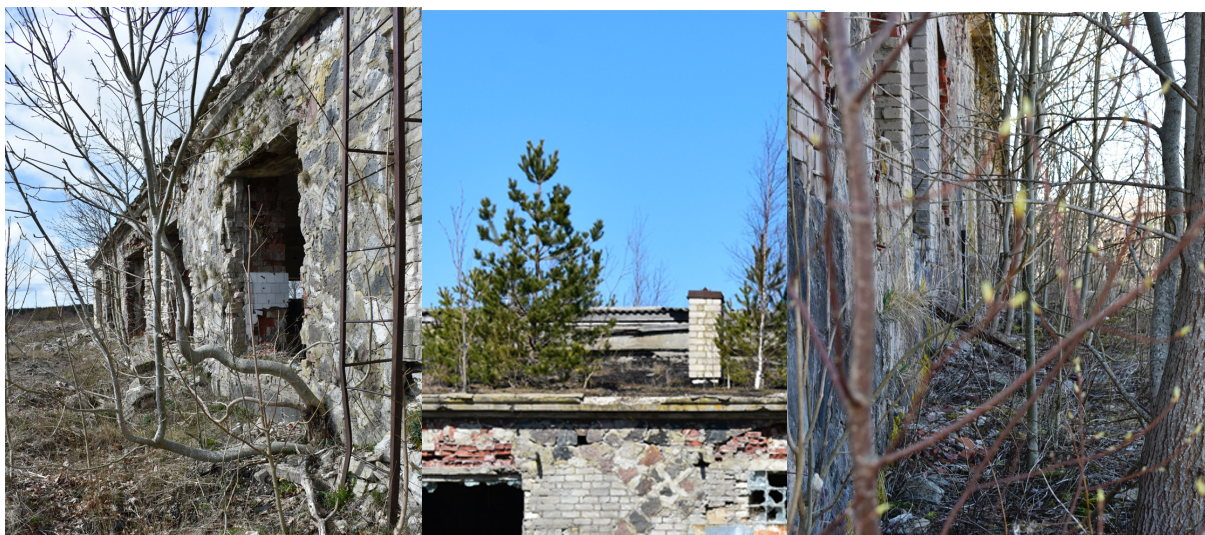
⁶⁶ <https://www.facebook.com/search/top/?q=kalatehas&em=1&epa=FILTERS&filters=eyJycF9ncm91cCI6IntcIm5hbWVcljpcIm15X2dyb3Vwc19wb3N0c1wiLFwiYXJnc1wiOlwiXCJ9In0%3D>

⁶⁷ sama

⁶⁸ sama

⁶⁹ sama

⁷⁰ Restaureerimiskontseptsioon peab tõukuma uuest funktsioonist. Eeldusega, et tänapäevased ehitusnõuded hoone ilmet, gabariite ega säilinud ehitise osi ei moonuta.

58. Pildil fragmendid end. Lihatööstuse hoone pikikülgedel kasvavast võsast, ning fragment katusel kasvavast “metsast”. Autori foto

Ringkäikude ajal olen tuvastanud päris mitmeid ootamatuid lahtisi “auke”. Raske öelda, kas tegemist vabriku ehitamisaegsete maa aluste kommukinaktsioonidega või nõukogudeaegsetega, igal juhul annab maapinnal olev täitematerjal järgi ja tulemuseks on oht nii juhuslikule jalutajale kui ka seklushimulistele lastele.

59-60. Üks paljudest ohtlikest aukudest maapinnas. Fragment augu seinast. Autori foto

Vabrikukompleksi suurust silmas pidades oleks ehitiste juures kõige mõistlikum alustada esmasest inspekteerimisest, selle tulem võimaldaks alustada konserveerimistöodega, et peatada keskkonnast tulenev mõju nii müüritisele kui ka katustele.

Sama oluline kui on hoonete säilimine üle aja peaks olema ka hoonete ajalugu ja võib olla, et üks aitab teist. Vabrikukompleksi tekke kohta on lihtsa googeldamise tulemusena võimalik

leida päris palju materjali, aga suurem osa sellest ei rajane mitte faktilisel infol vaid inimeste mälestustel. Ja mälestustel on komme edasi kanduda, ajas muunduda nii, et me lõpuks ei tea, kas tegemist oli sõjatehasega või kas on tõsi, et ehitajatele maksti 1 kuldrubla päevas, mida lähedal asuvas kõrtsis lõbusa laulukese saatel kulutada sai:

“Tuli aga tosin versta käia,
kui sai Luidjal lulli lüüa”⁷¹

KOKKUVÕTE

Tsaarivenemaal, Eesti kubermangus, Euroopa rahadega loodud industriaalpärl, mis sulandub kamuflaazina ümbritsevasse keskkonda, selline on kunstiindivabriku olemus. Võib väita, et töö tegemise käigus on faktilist tõestust leidnud, et vabrik pidi olema valmis aastal 1914. Seega saaks andmed hoonete esmakasutuse kohta ehitisregistris ära parandada.

On aga mitmeid teemaarendusi, mis selguse saamise asemel hoopis hägusamaks on muutunud.

Näiteks väide, et Ewald Adam von Ungern-Sternberg müüs mõisa rahaliste raskuste tõttu. See on kummaline, et mõned aastad varem on ta tsaariarmeele andnud tasuta maad Rohuküla sadama ehituseks. Kas on ikka tõsi, et tal kummagi objektiga mingeid isiklikke, kaugemale ulatuvaid ärihuvisid mängus polnud? Ja summa, mille eest mõis müüdi, on siiki päris suur - üle kolme miljoni rubla. Kas see maksti ära? Ja mis osa maast ostis 1913 aastal Talurahva Põllupank? Ja kes ikkagi oli aadlidaam Bodarevskaja? Kas on võimalik, et keegi võltsis aastaid tema allkirju ja teda ennast võibolla polegi kunagi olemas olnud? Kes oli Kogan-Bernstein? Ja milline oli ikkagi aktsiaseltsi “Viscosa” maailmavallutusplaan oma kahe, üksteisest nii kaugel asuva tehasega? Kust tuli ehitusmaterjal ja kuidas? Ja miks ehitati nii kvaliteetselt? Ja kes oli arhitekt? Ja kes ehitas? Ning pisut laiemas plaanis, kuidas üldse toimus Eesti territooriumil ajavahemikus 1900-1917 ehitustegevus? Ehitati ju meeletult, nii sõjaväelisi objekte, industriaalhooneid, kroonuhooneid, koolimaju, kirikuid, eramuid. Palju oli ühel ehitusobjektil töölisi?

Lõpetuseks mõned pildid teemal AS “Viscosa” (ill61-63)

⁷¹ E.Vrager (1971). *Hiiumaa ja hiidlased*. Toronto

61. Venemaa OBF Paberivabriku ehitajad aastal 1913. ⁷²

62. Ühendkuningriigid, Wales. Francois Hennebique juhtimisel ehitatav Swansea jahuvabrik aastal 1897. ⁷³

⁷² <http://ukobf.ru/?id=386>

⁷³ https://web.archive.org/web/20110927182919/http://www.swanseaheritage.net/article/gat.asp?ARTICLE_ID=593&PRIMARY_THEME_ID=1

63. Hollandi tekstiilivabriku tööline S.P. aastal 1908⁷⁴

Väljavalitud piltidel 61-63 ei ole muidugi mingit faktilist seost AS “Viscosa”ga.

Nendest võiks pigem vastu peegelduda vabriku rajamise aeg: ehitajate arv, ehitamise viis ja lõpuks ka ära unustatud lapstööjõu kasutamine tolleaegsetes vabrikutes, ning muidugi mõista suur geograafiline haare.

On veel üks küüniline mõte, et kui vabrikukompleksi miski ei kaitse, siis võib-olla lähtudes taaskasutuse aina suuremast levikust oleks võimalik ehitusmaterjal taaskasutada? Igal juhul oleks see väarikam kui lihtsalt demineerimine, mis vastupidiselt mujal maailmas levivate seisukohtadega⁷⁵ just Eestis populaarseks on muutumas⁷⁶.

Töö lõpetamisel on eriolukord Eestis asendunud hädaolukorraga. 24.mai 2020

Suurim tänu Helgi Põllole Hiiumaa Muuseumist!

⁷⁴ <https://www.rijksmuseum.nl/nl/mijn/verzamelingen/137687--madaboutfood2/fabrieken/objecten#/RP-F-2011-73,0>

⁷⁵ <https://historicengland.org.uk/whats-new/news/recycle-buildings-tackle-climate-change/>

⁷⁶ <https://www.err.ee/1083789/kaitsevaelased-lasid-tapa-endise-moisa-ohku>

KASUTATUD ALLIKAD

Kirjandus ja publitseeritud allikad:

- Orro, O., Eensalu, M (2013). *Rohuküla - Vene Impeeriumi unustatud sõjasadam ja selle säilinud arhitektuuripärlid*. Tallinn: Eesti arhitektuurimuuseum.
- Kauber, M. (1992). *Hiiumaa - Siin -ja sealpool maanteed*. Tallinn: Olion.
- Vain, M. (1966). *Mööda Hiiumaad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vragel, E. (1971). *Hiiumaa ja Hiidlased*. Toronto: Orto
- Põllo, H., Telvik, A., Mäeots, E. (2015) *Hiiumaa Loodus Aeg Inimene*. Kärkla: Hiiumaa Teabekapital
- Paomees, G.(1988) *Hiiu Kalur*. Tallinn:Eesti Raamat
- *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 4* (1972). Tallinn.
- *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 7* (1975). Tallinn.
- Mändel, M. (2019). *Tehiskivimaterjalid Eesti 20.sajandi arhitektuuris. Kasutuslugu ja väärtustamine*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- Praust, V. (2018). *Eesti teede ja transpordi 100 aastat*. Tallinn: Riigikantselei ja AS Eesti Meedia, Post Factum.
- A.Kallas (1984). *Valitud proosat Friedebert Tuglase tõlkes*. Tallinn: Eesti Raamat
- M.Kotta (2009). *Ewald Adam von Ungern-Sternberg Haapsalu linnapea ning Ungru ja Suuremõisa mõisnikuna tema kaasaegsete nägemuses..* Läänemaa Muuseumi Toimetised, XII, 38–70
- J.Mey (1927). *Eesti loots.Meresõidu ja lootsiasjanduse käsiraamat*.

Internetiallikad:

- <https://www.riigiteataja.ee/akt/314032020005>
- <https://www.ehr.ee/app/w/page?3>
- <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=23418>
- <https://www.digar.ee/arhiiv/et/pildimaterjal/7728>
- <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/kõrgessaare2>
- <https://www.digar.ee/arhiiv/et/pildimaterjal/7725>
- https://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=410482.55991,6538179.9858676,413419.44009,6540031.0141324&setlegend=UU41_topo=0,UU41_kat=1,FUU6783=0,FUU6782=1&LANG=1

- [https://ru.wikipedia.org/wiki/Вискоза_\(компания\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Вискоза_(компания))
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Нетъкса,_Адолф_Адолфович
- <http://korgessaarealgkool.blogspot.com/2012/06/korgessaare-alkkooli-1.html>
- <http://vald.hiiumaa.ee/documents/17721527/27074518/Lisa+4+Kõrgessaare+aleviku+soojusmajanduse+arengukava+2017+-+2027.pdf/53a8f17d-5e39-4377-b415-7c19703d9182>
- <https://arileht.delfi.ee/news/uudised/kruuda-teeb-hiiumaale-spaa-kunstitempli?id=18248733>
- <https://www.err.ee/1061319/hiiumaal-suletud-kalatehas-mojutab-endiselt-kohalikku-elu>
- [Andres Laanejõe Droonifotod https://www.facebook.com/photo.php?fbid=551887245173635&set=gm.1569088019879055&type=3&theater](https://www.facebook.com/photo.php?fbid=551887245173635&set=gm.1569088019879055&type=3&theater)
- <http://www.hiuleht.ee/2020/04/hiiumaa-suurinvestoritest-ja-nende-plaanidest>
- <http://www.kogu.hiiumaa.ee/uploads/adminFiles/projektid/Hiiumaa%20varase%20elektrifitseerimise%20ajaloo%20jäädvustamine%20ja%20eksponeerimine.pdf>
- <https://foto.ladumaam.ee/?basemap=digiaero&minimap=1959%20Keskonnaagentuur&zlevel=9,22.51979,58.98327&overlay=avaleht>
- https://register.muinas.ee/ftp/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0011779.pdf
- <http://prefabricate.blogspot.com/2019/08/prefabrication-experiments-201-master.html>
- https://www.facebook.com/search/top/?q=andres%20laanejõe%20hiiuma%20kalur&epa=SEARCH_BOX
- <https://eb.ee/et/constructions/33163>
- <http://www.ohtuleht.ee/.../kruuda-lubab-hiiu...>
- <https://www.facebook.com/search/top/?q=kalatehas&em=1&epa=FILTERS&filters=eyJycF9ncm91cCI6IntcIm5hbWVcljpcIm15X2dyb3Vwc19wb3N0c1wiLFwiYXJnc1wiOlwiXCJ9In0%3D>
- <http://ukobf.ru/?id=386>
- https://web.archive.org/web/20110927182919/http://www.swanseaheritage.net/article/gat.asp?ARTICLE_ID=593&PRIMARY_THEME_ID=1
- <https://www.rijksmuseum.nl/nl/mijn/verzamelingen/137687--madaboutfood2/fabrieken/objecten#/RP-F-2011-73,0>
- <https://historicengland.org.uk/whats-new/news/recycle-buildings-tackle-climate-change/>
- <https://www.err.ee/1083789/kaitsevaelased-lasid-tapa-endise-moisa-ohku>

Suulised allikad:

Urmas Voolma

Naima Kukkur

Andres Kukkur

Maret Kukkur

Arhiivimaterjalid ja publitseerimata allikad:

- Hiiumaa Muuseum. HKM _ 4391 A 1382
- Hiiumaa Muuseum HKM _ 3663:4 A 41
- Hiiumaa Muuseum HKM _ 4248:7 A 112
- Rahvusarhiiv, kinnistute register. EAA.2840.1.727
- Rahvusarhiiv, kinnistute register. EAA.2840.1.733
- Rahvusarhiiv. ERA.4833.1.263
- Rahvusarhiiv. EAA.2755.1.374
- Rahvusarhiiv. EAA.2113.1.815
- Rahvusarhiiv. EAA.33.3.2632
- Rahvusarhiiv: ERA.4833.1.55
- Rahvusarhiiv EAA.30.9.6555
- Rahvusarhiiv EAA.31.2.6117
- Rahvusarhiiv. EAA.30.9.6969
- Rahvusarhiiv. EAA.2840.1.733
- Rahvusarhiiv: EAA.2755.1.777; EAA.130.1.454; EAA.130.1.504; EAA.2755.1.344; EAA.2755.1.349; EAA.2755.1.347; EAA.2755.1.346; EAA.2755.1.348; EAA.2755.1.343; EAA.2755.1.345
- 2008. "*Keefiri Spa oü amortiseerunud hoonete lammutusprojekt*" Hiiumaa Vald
- Kõrgessaare kalatööstuse hoonetekompleksi mõõdistamine. Töö nr.08-05. Dagopen 2008
- Hiiumaa valla Arengukava 2035+